

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 39.793.3: 316.7, 2-18, 2-5

DOI <https://doi.org/10.32782/facs-2022-6-10>

Таміла ПРИГОДА-ДОНЕЦЬ

кандидат філософських наук, доцент кафедри культурології, Волинський національний університет імені Лесі Українки, просп. Волі, 13, м. Луцьк, Україна, 43025

ORCID: 0000-0002-3251-516X

Ганна СОЛОМКО

аспірантка кафедри культурології, Волинський національний університет імені Лесі Українки, просп. Волі, 13, м. Луцьк, Україна, 43025

ORCID: 0009-0001-3019-5641

Бібліографічний опис статті: Пригода-Донець, Т., Соломко, Г. (2022). Ритуальний аспект тілесно-танцювальних практик. *Fine Arts and Cultural Studies*, 6, 68–73, doi: <https://doi.org/10.32782/facs-2022-6-10>

РИТУАЛЬНИЙ АСПЕКТ ТІЛЕСНО-ТАНЦЮВАЛЬНИХ ПРАКТИК

Сучасна хореографія у пошуках модерних форм та адекватних сенсів звертається до архаїчних танцювальних практик не лише у контексті їх дослідження і сценічного відтворення, а як до живого досвіду трансформації людської свідомості і тілесності, основ особистісного розвитку, творення усвідомленого простору сутнісної комунікації, у контексті якісного переосмислення суспільного буття людини і навіть її планетарного статусу.

Мета статті – культурологічне осмислення ритуальної природи танцю і її трансформації у сучасних тілесних практиках.

Наукова новизна. Танець і тілесно-танцювальні практики розглядаються у контексті своєї ритуально-комунікативної сутності. Обґрунтовується ідея, що танець у сучасних соматично-танцювальних студіях виявляє здатність бути важливим моментом не лише конкретних тілесно орієнтованих терапій, а й комплексним і цілісним інструментом становлення людини у сучасному світі. Техногенна цивілізація, екзистенційні кризи, актуалізація архаїчного досвіду людства дають підстави для якісно нового осмислення хореографії, виокремлення її реабілітаційних та терапевтичних функцій у найширшому філософсько-культурологічному контексті. Танець досліджується як ритуал, як певний космологічний інструмент цілісного світогляду, як сакральна комунікація (на рівні природи, іншої людини/суспільства, космосу, Абсолюту, самої себе).

У **висновку** зазначається, що дослідження ритуально-комунікативної природи танцю, його архаїчних сакральних форм у сучасному контексті передбачає трансформацію уявлень про людську тілесність як статичну і закриту структуру. Натомість, пропонується ідея тілесного руху як способу самоусвідомлення людини, переживання її цілісності, духовно-тілесної єдності особистості та повної взаємодії із навколишнім світом – стану «ембодіменту» (втіленого тілесного пізнання).

Ключові слова: танець, тілесні практики, ритуал, тіло, комунікація.

Tamila PRYHODA-DONETS

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Cultural Studies, Lesya Ukrainka Volyn National University, 13 Voli Ave, Lutsk, Ukraine, 43025

ORCID: 0000-0002-3251-516X

Hanna SOLOMKO

Graduate Student of the Department of Cultural Studies, Lesya Ukrainka Volyn National University, 13 Voli Ave, Lutsk, Ukraine, 43025

ORCID: 0009-0001-3019-5641

Bibliographic description of the article: Pryhoda-Donets, T., Solomko, H. (2022). Rytualnyi aspekt tilesno-tantsiuvalnykh praktyk [Ritual aspect of bodily and dance practices]. *Fine Arts and Cultural Studies*, 6, 68–73, doi: <https://doi.org/10.32782/facs-2022-6-10>

RITUAL ASPECT OF BODILY AND DANCE PRACTICES

Contemporary choreography, in search of modern forms and adequate meanings, turns to archaic dance practices not only in the context of their research and stage reproduction, but as a living experience of the transformation of human consciousness and corporeality, the foundations of personal development, the creation of a conscious space of essential communication, in the context of a quality rethinking of social existence of individuals and even their status on the planetary level.

The purpose of the article lies in cultural conceptualisation of the ritual nature of dance and its transformation in contemporary bodily practices.

Scientific novelty. *Dance and bodily-dance practices are considered in the context of their ritual-communicative essence. The idea that dance in modern somatic-dance studies displays the ability to be an important moment not only of specific body-oriented therapies, but also a complex and integral tool of human development in the modern world is presented. Technological civilization, existential crises, the actualization of the archaic experience of mankind provide reasons for a qualitatively new understanding of choreography, highlighting its rehabilitative and therapeutic functions in the broadest philosophical and cultural context. Dance is explored as a ritual, as a certain cosmological tool of a holistic worldview, as sacred communication (at the level of nature, another person/society, the cosmos, the Absolute, the Self).*

In the conclusion *it is noted that the study of the ritual-communicative nature of dance and its archaic sacred forms in the modern context involve the transformation of ideas about human corporeality as a static and closed structure. Instead, the ideas of movement of the body as a method of self-awareness, integrity experiencing, spiritual-physical unity of the individual and full interaction with the surrounding world in the state of "embodiment" are offered.*

Key words: *dance, bodily practices, ritual, body, communication.*

Актуальність проблеми. Танець, тілесні практики присутні у культурі з первісних часів і є невід'ємною частиною процесу становлення людини у світі. Разом з тим, сьогодні можна констатувати тотальне відчуження від тілесної основи, розбалансовану «роз'єднаність» зі своїм тілом, відсутність адекватного сприйняття, проживання і вираження усього цілісного досвіду. Така ситуація є проблемною не лише у контексті окремої людини, вона притаманна усій західній культурі, провокуючи численні екзистенційні кризи. Представники модерної хореографії початку ХХ століття, натхненні давніми танцями, у своїй творчості переосмислюють їхню сутність, відновлюючи і формуючи «усвідомлену тілесність» шляхом залучення ритуальної сторони мистецтва. Наступні «хвилі» становлення сучасного танцю пропонують соматично-танцювальні практики, націлені на відновлення контакту з тілесністю, розвиток «присутності» у тілі за допомогою різних тілесно-терапевтичних технік, що сьогодні набувають дедалі більшого поширення. Такі практики реабілітують функцію танцю як ритуального феномену, відновлюють архаїчні глибинні зв'язки людини і світу (мікро-і макрокосмосу), втрачені у техногенній цивілізації, оптимізують психофізіологічний та емоційний стан, сприяють процесам саморозвитку і самоаналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Осмислення танцю, його природи, історії у контексті різних сфер знань, культурних практик, методологічних позицій породжує кардинально різні підходи до його вивчення і реалізації. Аналізом архаїчної танцювальної культури, її походженням, займалися М. Закс, Дж. Мартін,

інші. Більшість дослідників приходять до ідеї про ритуальну генезу давнього танцю. Ця парадигма розкривається, зокрема, у роботах А. Стюарт «Sacred Woman, Sacred Dance», М. Доблер «Dance: A creative art experience», К. Кернеді «Uncovering the essence of what animates us beneath the dance: investigating the lived experiences of bodily perceptions generated while dancing», «Returning to the dancing body: honouring our divinity through dance», С. Стінсон, С. Фрейлі, А. Хокінс, С. Сноубер, Б. Левицької, Дж. Блекмер, М. Дуглас, В. Тернера, присвячених історії, антропології, феноменології, педагогіці танцю. Слід зауважити, що часто теоретичне вивчення давньої хореографії пов'язане з прагненням її не лише відтворити, а органічно реалізувати у сучасному світі, актуалізувавши важливі її чинники гармонізації зі оточуючим середовищем, із собою, пошуків метафізичних реальностей і т. п. Як правило, цей досвід ширше презентований у закордонних дослідженнях, причому, починаючи з 60-х років ХХ століття. В Україні ці тенденції лише набувають наукової зацікавленості, тільки починається становлення комплексного підходу до осмислення хореографії як глибокого духовно-тілесного явища.

Ми свідомо звертаємося до матеріалів західних дослідників, особливістю яких є не просто концептуально-теоретичні осмислення ритуальної природи архаїчного танцю, а й практичні студії тілесно орієнтованих терапій та реабілітаційних стратегій, основою яких є досвід давньої танцювальної культури. Проаналізовані дослідницькі джерела презентують тривалу традицію тілесно-рухових терапій у західній культурі. Окремо слід зазначити естетичний і практичний

досвід легендарних танцівниць, що зуміли творчо інтегрувати архаїчну і модерну культурологію, презентувавши неперевершені зразки «тілесної усвідомленості». Йдеться про А. Дункан, Р. Сен-Дені, М. Вігман, М. Грем, Д. Хамфрі, Х. Холм та А. Халпрін, Ч. Вайдман.

Метою статті є культурологічне осмислення ритуальної природи танцю, його комунікативного потенціалу і їх трансформації у сучасних тілесних практиках.

Виклад основного матеріалу. Серед різних напрямків у середовищі тілесно-танцювальних практик сьогодні привертають увагу ті, що звертаються до ритуальної, сакральної сутності танцю. Такий танцювальний рух здатен відновлювати, створювати глибинний зв'язок, особливу комунікацію між людиною і світом на рівні учасника дійства, у широкому сенсі, життя, а не свідка, пасивного глядача чи споживача. Фахова зацікавленість цими практиками на Заході набуває дедалі більшого поширення, формуючи цілий пласт особливої танцювально-соматичної культури, що включає дослідницькі студії з різноманітним колом проблем, експериментальні лабораторії по реалізації результатів аналітичної діяльності, комплексні культурні програми і стратегії переорієнтації освітнього простору, численні тренінги з окреслених та суміжних тем.

Важливою є теза багатьох дослідників, що танець був засобом встановлення комунікації з глибинним (довербальним) пластом нашої свідомості і природою, що втратилася у техногенній культурі. Більше того, людина у танці, її тіло перебувають у статусі учасника процесу, а не пасивного глядача. У такому ракурсі постає тема ритуальної природи чуттєвих переживань в архаїчних танцях.

Антропологи танцю, палеохореографи вбачають помітний зв'язок між мистецтвом зниклих культур і культур, що існують та розвиваються сьогодні. Тобто вплив давньої хореографії можна прослідкувати в обрядових танцях, колективних танцювальних дійствах, що мали ритуальний, магичний, терапевтичний ефекти, і котрі можна вважати предтечою сучасних тілесних практик.

Саме поняття «танець» може набувати різного змісту залежно від того, з якої методологічної позиції чи сфери знань його визначати чи інтерпретувати. На думку дослідниці М. Доблер, танець – це «ритмічне, рухоме, естетично оцінене вираження чуттєвих станів, символіка руху якого свідомо розроблена для відчуття задоволення від повторного переживання, вираження, спіл-

кування, виконання, і творення форм» [3, с. 128]. За словами Б. Левицької, «важко визначити танець словами, тому що це не словесна мова» [10, с. 4; 7, с. 13]. Тобто танець, мабуть, найкраще і найповніше визначити ...танцем, протанцювати. Твердження Левицької визначає танець як мову саму по собі та мову, якою саме тіло говорить, виражає чи передає наші сенси. Багато інших дослідників танцю також погоджуються з тим, що «рух справді є нашою рідною мовою». Танцювальний критик і письменник Дж. Мартін визначає танець як «загальний імпульс вдаватися до руху для зовнішнього вираження станів, які ми не можемо екстерналізувати раціональними засобами» [7, с. 8]. Визначення Мартіна пояснює, що танець спонукає до фізичного вираження наших внутрішніх станів, які не можуть бути виявлені нашим розумом [7, с. 13–14].

Історик танцю К. Закс оповідає, що танець використовувався в багатьох ролях в історії людства і вийшов за рамки того, щоб бути лише засобом фізичного та емоційного вираження. Його визначення розширює наше розуміння танцю, включаючи танець як форму духовного спілкування. Він висвітлює важливість та невід'ємне місце, яке танець займає в існуванні гуманітарних наук із незапам'ятних часів як канал до того, що є більшим, ніж ми самі: «Танець, успадкований від диких предків, як упорядкований вираз у русі хвилювання душі, розвивається і розширюється до пошуку Бога, до свідомого намагання стати частиною тих сил, які не під силу людській природі, які керують нашими долями. Танець стає жертвним обрядом, оберегом, молитвою і пророчим видінням...» [11, с. 4]. Танцівниця С. Фрейлі розширює думку Закса про те, що танець завжди відігравав важливу духовну роль в історії людства. Ритуальним підґрунтям танцю і на Заході, і на Сході вважалася ідея космології, втіленої у танцювальному русі. Те, що неможливо було пояснити іншими засобами, можна було або продемонструвати в танці, або уявити як танець, який спіралеподібним вихором може створити світ (Фрейлі, 1987, с. 70).

У ритмічному танцювальному процесі з допомогою тіла можна відкривати і налагоджувати зв'язки з універсальною пульсацією людства, світу, зосереджуючись на психічних та емоційних моментах, що, можливо, не завжди були прожиті, усвідомлені, перетворюючи їх у миті сповільнення, зупинки, пробудження, стишення... У такому танці людина взаємопов'язана з усім оточуючим світом, вона ніби об'єднується

з вищим «я» (яке можна іменувати по-різному у різних духовних і релігійних традиціях), і лише так може сутнісно пізнати певні явища чи процеси. К. Кернеді пише про переживання досвіду танцю як «повернення до тіла», оскільки, танцюючи, вона ніби заново відкриває свої зв'язки з тим, що називає «божественною іманентністю». Під «божественною іманентністю» дослідниця розуміє життєтворчу силу, іскру вітальності, яка пронизує все, що живе. Ця іскра іманентності постає джерелом нашого одухотворення, зростання і свідомості, та залишає в таємниці джерело свого походження. Вона має «священне» походження, Кернеді називає її переживанням відновленої єдності з «Творцем усього суцього», що може мати універсальне і різне значення для кожної людини [7, с. 12]. Такий перебіг ритуали притаманний архаїчній людині, він же може бути властивий і сучасному танцівнику з кінестетичним мисленням. Р. фон Лабан засвідчив, що танець забезпечує унікальний шлях до самоактуалізації та єдності. Лабан писав: «Танець... має щось у своїй суті, що довершує всю фізичну, емоційну та духовну істоту», і це дійсно було основою його власної діяльності протягом життя [7, с. 43]. Танцююче тіло допомагає відновлювати чи встановлювати взаємини зі світом і з собою, відчувати життєву силу, нереалізовані у дійсності фрагменти себе, переживати власну цілісність і єдність з реальністю.

М. Доблер, визнаючи танець частиною релігійних ритуалів, припускає, що примітивні танці завжди займали ведуче місце в релігійному житті всіх давніх народів. Записи священних зібрань показують, що до середньовіччя танці завжди були невід'ємною частиною релігій; також ранні християни не заперечували танці. Лише коли просте вчення Христа було спотворено до фанатичного аскетизму, танець разом з усіма природними, здоровими насолодами людини впав у немилість [3, с. 13–14]. Більше того, танець у порівнянні з іншими видами мистецтва не був належним чином представлений ні в ієрархії мистецтв, ні в системі освіти. Саме тому через відсутність рухової культури пересічна людина кінестетично не сприймає рух як джерело самосвідомості і певну гарантію благополуччя. Доблер додає: «Щоб допомогти нашим людям дозріти й підвищити наш культурний рівень, ми повинні дати їм таку ж можливість для художнього та духовного зростання, яка була надана їм в інших галузях освіти. Творчі та мистецькі можливості потрібно розкривати й культивувати ...» [3, с. 44–45].

Танець може стати джерелом життєвої сили, а скоординований та осмислений рух є терапевтичним засобом полегшення фізичних страждань та духовного оновлення. Професор А. Хокінс також була серед піонерів танцювальної освіти. У своїй книзі *“Creating through dance”* Хокінс (1964) підкреслює, що танець постає потужним мистецтвом, оскільки рух людини є суттю життя. «Як твір мистецтва, танець має притаманну комунікативну силу. Це тому, що рух людини, матеріал танцю, є суттю життя. Він виростає з життя, відображає життя і є життям» [5, с. 4].

Хокінс також описує відчуття вітальності танцівника або стан «ембодіменту» (втіленого тілесного пізнання) як такий, що неможливо сформулювати і точно описати. «Це так зване повне усвідомлення тіла постає цікавою річчю. Хоча кожен справжній танцюрист точно знає, що означає цей термін, і вільно говорить про активну залученість всього організму в танці і про внутрішнє напруження, яке підтримується протягом танцю, все ж визначити цей стан майже неможливо» [5, с. 79].

Дж. Блекмер підкреслює помічене існування священної сили у танці, навіть якщо її виявлення – не головний намір танцівників. За її враженнями, кожен з тих, хто занурюється в сферу танцювального театру автоматично потрапляє навіть у наш час, коли танець здається достатньо секуляризованим, у сферу священного. За зусиллями, докладеними людьми, аби стати танцівниками, лежить глибинне прагнення бути допущеними в священний час і простір, відкрити можливості земного тіла та те, що воно може передати у зв'язку з позаземним... Танець стає на хвилину вмістилищем, в яке вливаються священні енергії, судном для проявлення божественного, сили якого вириваються у психіці як архетипні образи [1]. У такому контексті ритуал і танець є, по суті, близькими явищами, що передбачають особливий – магічний, релігійний, естетичний – вплив на світ, його впорядкування, творення міфічної реальності.

Вираження духовності та тілесної усвідомленості, що виникає під час танцю, призвели до розвитку численних психофізичних технік на основі танцювально-рухової терапії. Чисто фізична робота тіла під час танцю допомагає досягти ментального розвантаження, звільнення від зайвих думок, на відміну від самої лише психологічної роботи протягом терапії. Найбільша винагорода від танцю, як і від ритуалу (під час церемонії, свята, обряду, містерії) полягає в його здатності

об'єднувати людей, створювати особливий комунікативний простір, що уможливило єдність внутрішнього життя із його зовнішнім вираженням у русі.

Танець постає духовним каналом зв'язку з чимось вищим, порталом і ключем до метафізичних та чуттєвих відкриттів. Танцівникам підсвідомо відомий їх головний мотив – дійти до такої точки в танці, де тіло більше не є перешкодою, а навпаки стає інструментом вираження душевних поривань, коли тіло і психіка працюють разом (задля духовного піднесення). На жаль, почуття радості, надії та відродження, а також духовного зв'язку, які можна відчувати у танці, зокрема танці сакральному, не завжди одразу відчувуються початківцями. Період дисциплінування та тренування передує цьому глибокому досвіду, так само як ініціація передує духовній практиці. Поступово м'язи починають надавати зворотний зв'язок; плечі, шия, пальці, стегна, таз та руки починають скоординовано рухатись. Внутрішній та зовнішній світи формують одне ціле й людина в танці рухається у бездоганності форми і без свідомого на те прагнення.

Танцівники знають, що докладені зусилля були варті того, щоб мати змогу чути музику через тіло, віддаватись ритму та виражати «те невимовне». Коли ми прибуваємо до цієї точки, ми поєднуємось з музикою та містичним й легким, легким і невловимим Позаземним, віддаючись силі, що використовує нас як інструмент у стані готовності віддавати. У ці моменти танцівник танцює щось вище за нього. Отож, сучасні концепції і практики, зокрема, тілесно-танцювальні, що культивують підхід до зцілення за допомогою об'єднання тіла, розуму та духу на шляху до їх єдності, прямо чи опосередковано звертаються до архаїчного, ритуального досвіду. Звичайно, ритуально-обрядові процеси набувають теоретичного обґрунтування, соматично-рухові студії експериментують у синтезуванні різних сакралізованих дійств, інтегруванні альтернативних до традиційних ідей і реалізацій. Разом з тим, залишається пророкою фраза-сентенція, ненароком кинута, як кажуть, Айседорі Дункан, про те, що, шукаючи істинне походження танцю, ми прийдемо до природи, і що танцем майбутнього є танець минулого, а насправді, вічності.

Мета ритуалу полягає у відтворенні певних символічних дій в усталеній послідовності, що визначені традицією. Ритуал – не про віру у надприродну силу, не про поклоніння духам чи ідолам. З допомогою ритуалу здійснюють посередництво між земним і божественним (вічним,

абсолютним, неосягненим, непізнаваним), він єднає і збалансовує, веде до духовної (духовно-тілесної) гармонії, надаючи значення як буденному та звичному, так і потаємному й містичному.

Танець як обряд чи ритуал завжди виявлявся способом вшанування сакрального, таємничого, повертаючи у спіраль життя вічно рухомий потік божественної енергії творення. Він має глибоко вкорінену причетність (і підгрунття) до процесів зцілення, психотерапії, духовного зростання і повного розкриття людського потенціалу. Священний танець може виконувати будь-хто і на будь-який лад. Він може бути частиною давньої релігійної традиції чи виникати раптово, у моменті, як форма еманції з єдиного вищого духовного ества, може різнитись від простих кроків до складних костюмованих процесій. А. Стюарт запевняє: «Коли ми дозволяємо, природний потік енергії танцює нами і крізь нас, відкриваючи такі канали у тілі, що здатні очистити старі емоційні блоки, системи вірувань, що більше не служать нам, і спогади, які тіло зберігало і за які трималось ще довгий час після того як їхня користь зникла. Саме тоді ми дозволяємо життю танцювати нас заново, занурити нас у танець...» [12, с. 360–361]. Цей «земний» принцип постає живильною енергією творення, що надихає індивіда почуттям гармонії з базовими ритмами Всесвіту, які були добре відомі нашим пращурам. Танці у спільноті однодумців – один зі способів влитися в це життєтворче джерело заново, надаючи індивіду почуття приналежності, адже за допомогою тіла, в тілі, і через тіло наша Самість може проявити себе. Мова та рух вказують на її присутність. У танці як ритуалі, наш навчальний процес обернено навпаки і розум навчається від тіла [12, с. 360–361].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Ритуально-обрядова сутність танцю виявляється у його космогонічних та антропологічних функціях, що є базовими для людського світопорядку. У більшості давніх культур танець ніби наслідуює складні, закодовані рухи і жести, що створюють світ і людину. Сакралізоване дійство було комунікативним, магічним зв'язком усього суцього, демонструвало глибинну, часто невиразиму єдність, витворювало невербальну мову життя, спільного для усього існуючого, окреслювало «один-єдиний Простір» (М. Мерло-Понті) потенційних та актуальних збувань, формо- та образотворення. Більше того, танець стає формою духовного, духовно-тілесного спілкування, що розширяє і підносить людину до більшого і вищого, ніж вона сама, дає можливість

долучитися до Природи і її неймовірних потужностей. У такому сенсі танець долає межі феномену, що є вираженням лишень фізичного руху чи емоційного імпульсу, він набуває статусу священнодійства, що охоплює не лише танцівників (виконавців) і глядачів, а все довкілля у наймасштабніших вимірах.

Первісна хореографія у палеохореографічних реконструкціях ніби повертала і повертає людину до тіла, до первинності, до витоків, «обнуляє» досягнення і втрати, очищає, зцілює, знищує, дає можливість народитися знову. Ритуальний танець як посередник може виконуватися у релігійній чи духовній традиції, а може виникати стихійно без будь-яких правил і норм. Тобто первісна хореографія є тим явищем, що здатне жити сучасну людину, ритмами поєднуючи її зі Всесвітом, надихаючи на силу і гармонію, проявляючи архетипічну сутність.

Актуалізація ритуальних характеристик танцю у сучасних танцювально-тілесних практиках спонукає трансформацію уявлень про людську тілесність як статичну і закриту структуру. Тілесний рух осмислюється як спосіб самоусвідомлення людини, як переживання її цілісності, духовно-тілесної єдності особистості і повної взаємодії із навколишнім світом.

Рухові практики мають особливий потенціал для викладання соматичної та танцювально-тілесної терапії в Україні. Ці ідеї, з одного боку, лише набувають своєї популярності і прихильників, а з іншого – є своя багата автентична історія для таких танцювальних реалізацій, варто лише бережно й адекватно її модернізувати і просувати. Отож, проблема трансформації танцювальних традицій має багато цікавих і важливих інтерпретацій та перспектив, що дає підстави для подальшого її дослідження і практичного втілення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Blackmer J. D. *Acrobats of the Gods: Dance and Transformation*. Toronto: Inner City Books, 1989.
2. Fraleigh S. H. *Dance and the lived body: A descriptive aesthetics*. University of Pittsburgh Press. 1987.
3. H'Doubler M. *Dance: A creative art experience*. The University of Wisconsin Press, 1940.
4. Halprin A. *Moving towards life: five decades of transformational dance*. Wesleyan University Press, 1995.
5. Hawkins A. M. *Creating through dance*. Prentice-Hall, Inc., 1964.
6. Hawkins A.M. *Moving from within: a new method for dance making*. Chicago, IL: A Cappella Books, Incorporated, 1991.
7. Kurnaedy K. M. *Uncovering the essence of what animates us beneath the dance: investigating the lived experiences of bodily perceptions generated while dancing : doctoral dissertation*. 2013. 277 p. URL: <https://summit.sfu.ca/item/12890> (date of access: 17.12.2021).
8. Lewitsky B. (Interview by Yvonne McClung). In *Why move? A conversation about dance with Bella Lewitzky*. San Francisco : Chandler & Sharp Publishers, Inc. 1975.
9. Martin J. *John Martin's book of the dance*. New York : Tudor Publishing Company, 1963.
10. Press C., Warburton, E. C. *Creativity research in dance*. Bresler L. (Ed.) *International handbook of research in arts education*. Part Two. Vol. 16. Springer, 2007.
11. Sachs C. *World history of the dance*. New York : W. W. Norton & company, inc, 1937. 469 p.
12. Stewart I. J. *Sacred woman, sacred dance: awakening spirituality through movement and ritual*. Rochester, Vt : Inner Traditions, 2000. 246 p.